

FRANCISQUE MICHEL ETA EUSKAL LITERATURAREN HISTORIA

Jon Casenave
(CNRS IKER, UMR5478)

Abstract

In 1857, Francisque Michel published his well known Le Pays Basque. In this voluminous book, he provided an extensive and detailed introduction to Basque literature. Despite the fact that the book has been widely quoted in subsequent accounts of Basque literature, little is normally said about the contents of Francisque Michel's introduction, even less about the methodology he followed. In this paper, I address these two issues.

1. Liburuaren edukia

Euskal Herriari buruz, frantsesez egin den lehen monografia sakona da, Francisque Michel-en *Le Pays Basque. Sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Azpituaren arabera, erran daiteke aurkezpen orokorra dela eta, besteak beste, ondoko gaiak aipatzen ditu: jendea, hizkuntza, bizimoldeak, literatura eta musika. Edukia zehazkiago aipatu nahi bada, ondoko kapitulu izenburuak altza daitezke aurkibidean:

- I. Le Pays Basque.
- II. L'escuara ou la langue basque.
- III. Les proverbes basques.
- IV. Représentations dramatiques chez les Basques.
- V. Les amusements du peuple basque.
- VI. Les contrebandiers basques.
- VII. Les Bohémiens du Pays Basque.
- VIII. Superstitions du Pays Basque:
 - XI. Pêches et découvertes des Basques dans les mers du Nord; émigrations de ce peuple dans l'Amérique du Sud.
 - X. Mœurs, usages, costumes des Basques.
 - XI. Poésies populaires des Basques.
- XII. Musique basque.
- XIII. Bernard d'Echepare.
- XIV. Arnauld Oihenart.
- XV. Pierre d'Axular.
- XVI. Bibliographie basque.
- XVII. Conclusion.

Aurkibideak argiki erakusten du Francisque Michelek ez duela bereizten sorkuntza literarioa bere kontestutik. Azalpen historiko batekin abiatzen da, euskal jendearen aurkezteko eta xehetasun geografikoak eta soziologikoak (jende kopuruak eskualdeka, etab.) ematen ditu. Euskarari buruzko oharrekin jarraitzen du bere aurkezpena, garai hartan bil zitezkeen xehetasun fidagarrienak emanez. Sorkuntzaren ulertzeko behar diren beste ohar anitz ematen ditu ere, hala nola bizi eta pentsa moldeak baita ere dibertitzeko ohidurak. XIX. mendeko poesian erabiliak diren zenbait gai —emigrazioa adibidez— gainez gain aipatzen ditu, berak hautatu dituen bertsoetan landuak baitira hain zuzen (ad.: «Chants de Montevideo»).

Ohar frango beraz, gaur egun etnologia eta antropologia sailetan ager daitezkeenak: buhameak edo agoteak, sinesteak eta sorginen gaia, tradizioak, etab. Horien artean, zenbait urte berantago —XIX. mende hondarrean— kanpoko idazleek eta margolariak erabili dituzten errepresentazio eta irudietan aurkitzen dira, pilota eta kontrabanda (ad. *Ramuntcho* 1897) besteak beste, baita zezen lasterrak ere, «euskal topikoetatik» garai berrean baztertua izan den nortasun ezaugarri bat. XX. mendeko bigarren partean «Historia kulturala» deitua den sailean nasaiki sartzen da, beraz, Francisque Michel, bere helburu nagusiaren betetzeko, euskaldunen sorkuntza literarioaren aipatzeko hain zuzen.

2. Literaturaren aurkezpena

Gai zerrendatik beretik, garbi uzten du Francisque Michelek literaturaren sailak oro aurkeztu nahi dituela: Herri literaturan garatu direnak, hots, ahozko literaturan sailkatzen direnak: kantuak, antzerki mota popularrak (asto lasterrak, pastoralak, tobera-mustrak), atsotitzak. Bestalde, idatziari lotuak direnak, erran nahi baita, liburuaren kulturaren sartzen direnak.

Atsotitzekin abiatzen du euskaldunen literaturari buruzko aurkezpena. Gai horretaz kapitulu berezi bat osatzen du, Garibay,¹ Oihenart² eta Voltaire-ren³ bildumetan oinarrituz nagusiki eta horietatik adibide asko aukeratuz.

Laugarren kapituluan («Représentations dramatiques chez les Basques»), herri antzerki motak xeheki aurkezten ditu, maskarada edo tobera-munstren bezalako ikusgarrien antolatze moldeak erakutsiz eta beste Europako eskualdeetan aurkitzen diren iduri handiko antzezlanak konparagaitzat hartuz.

Pastoralak xehekiago aipatzen ditu, aurkezpen historiko bat eginez eta generoaren egokitzeko beren kulturari euskaldunek egin dituzten aldaketak erakutsiz. Xehetasunak ematen ditu antzerkien edukiaz, argumentua kondatuz, ondoko lau obrentzat: *Clovis*, *Marie de Navarre*, *Napoléon empereur* eta *Les Quatre fils d'Aïmon*.⁴

XVI eta XVII. mendeetako hiru autore nagusiek (Dechepare, Oihenart eta Axular) badute bedera monografia bat eta, bakoitzarentzat, obraren aurkezpena eskaintzen du Francisque Michelek.

¹ E. Garibay, *Memorias* liburutik jalgiak diren atsotitzak. Francisque Michelek publikatu zituen Oihenarti buruz egin zuen liburuaren emendakin bezala.

² A. Oihenart, *Proverbes basques recueillis par Arnauld Oihenart suivis de poésies basques du même auteur*, 1657. Francisque Michelek liburuaren berrargitalpen bat egin zuen 1847an.

³ Voltaire, *Tresora birour lengoiaetaqua francesa, espagnola eta basquara*, 1642.

⁴ Autoreak ezarri dituen bezala emanak dira hemen, nahasketa handi batean kronologiaren aldetik.

Ondotik «euskal bibliografia» deitzen duen kapituluan, euskaraz idatzi duten idazleen obren erreferentziak biltzen ditu. Ordurako bil zitezkeen datuen parte handiena ezarriak dira kronologiaren arabera: erlijioaz ari direnak eta besteak. Azken sail honetan, alegiak aipatzen ditu (Archu, J. A. eta B. Mogel, Goyhette) baita gizarte gaien tematikan (antropologian, etnologian) sartzen diren obra bakar batzuk ere (ad. Iztuetaren *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira*).

3. Kantu bilduma

Bainan kantuen kapitulua da, dudarik gabe, osatuena. Berrehun orrialde baino gehiago baditu eta, 1994ko berrargitalpenean P. Lafittek dioenez, badirudi liburu oso baten gaia bazela parte horretan. Hogei orrialdetako sartzeko historiko baten ondotik, kantuak ematen ditu. Horrela sailkatzen ditu: «Chants historiques; Chansons politiques; Légendes poétiques, Chants funèbres Romances; Chants de Montevideo; Mes Méditations; Chansons morales; Satires; Chansons diverses».

Bilketa horrek alde guziz onak baditu. Lehen aldia da horrelako bilduma nasaia argitaratzen dela. Garai berean, A. Xahok kantu horietarik anitz agerrarazi zituen *Ariel* aldizkarian eta *Biarritz et ses alentours*⁵ deitu liburuan. Eta Francisque Michelen kantu horietarik frango hartu zituen bere liburuan sartzeko. Bainan, kopuruaren aldetik baita ere argitalpenaren zehaztasunari begira, ez da dudarik premia handiagokoa dela Francisque Michelena Xahorena baino.

«Poésies populaires des Basques» kapitulu horretan badugu korpus zabal bat, XIX. mendean eta ondokoan ere oinarri bezala agertu dena. Francisque Micheli esker «multzo koherente» bat bezala agertu zen lehen aldirako euskal kantu bilketa hori, beste eremu kulturaletan egin zirenen hein berekoa: Grezian, Alemanian, Frantzian, Lituanian, etab.

Halarik ere, gaurko irakurle eta ikerle batentzat, arazo zenbait sortzen ditu Francisque Michelen bildumak. Lehenik, ikusi behar da bigarren eskuko lana dela: bilketa beste batzuegandik hartua du autoreak. Hain zuzen, azpimarratu behar da berak zehazki ematen dituela oin-oharretan erabili dituen iturriak. Gauza bera erran daiteke itzulpenarentzat, nahiz berak hein batean landua zuen euskara, besteen lanetik ari da. Eta ez da batere garbi hautaketa zenbatetaraino berea den.

Iturrien problemarekin segitzeko aise konturatzen gara informatzaileak ez direla denak kalitate berekoak. Horietarik zenbait faltsukerian ari izan dira hala nola Garay de Monglave,⁶ *Altabiscarko kantuen* adibide famatua lekuko. Halarik ere, orduko euskaltzale ezagutuak hartu ditu informatzaile eta laguntzaile bezala, ondoko pundoan ikusiko dugun bezala.

Kantuen parte horretan aurkitzen dugun arazo handiena sailkatzeko moldetik heldu zaigu, eta hori bi maila ezberdinetan. Nahasketa handia bada erabiltzen di-

⁵ *Biarritz entre les Pyrénées et l'océan* (1850), delakoan, korpus mugatu bat baizik ez du argitaratu Xahok. Bere kantutegia eskuizkribu bezala gelditu zen eta xxgarren mende ondarrean publikatua izan da P. Urkizuren eskutik: *Agusti Chahoren kantutegia*, Ed. Susa, 2006.

⁶ Garay de Monglaveren argitalpena 1834koa da. Bere liburuan (234-235. or.) Francisque Michelen bere dudak azaltzen ditu dokumentuari buruz, arrazoin tekniko batzuegatik bainan ez du kantuen aspaldikotasunaz dudatzen.

tuen sailen aldetik: “Légendes poétiques”, “Chansons morales”, “Romances” edo “Satires” sailak guziz onargarriak dira, beste eremu kulturaletan erabiltzen baitira eta ongi aztertzen eta justifikatzen baititu bilduman egileak berak. Aldiz, ez da gauza bera erraten ahal “Chants de Montevideo” edo “Mes Méditations” sailentzat, besteak beste. Lehenean, 1853an Urruñan ospatu ziren Euskal Pestetan⁷ aurkeztu ziren obra zerrenda murriz baten gainean oinarritzen da kantu tradizio baten osatzeko, gainera funtsezko batzuk batzertzen dituelarik (J. M. Hiribarren).⁸ Gisa berean, “Ene gogue-tac” (Mes méditations) Camoussarry-ren olerki bakarrarekin —aukera argitu gabe— sail bat irekitzen du, horretan berean uzten duena.

Genero edo sailen arazoaz gain edo, hobe erranez, hari osoki lotua, nahasketa kronologikoak traba nagusi batzuk ekartzen ditu gaurko irakurlearentzat: “Chants historiques” deitu sailean, adibidez, “Beotibarreko gudua” Erdi aroko gertakari bat kondatzen duena ezarria da XVIII. mendeko “Belzunce bizcondea”-ren ondoan “Nacioneco besta” Frantses iraultzaren denborakoa.

4. Erreferentzien sistema

Guretzat doi bat ez ohikoa izanik ere, berehala ohar gaitzeko egiazko ikerketa lana dela Francisque Michelek argitaratu duena. Ezaugarriak non-nahi badira eta lehenlehenik ikusi behar da askotan oinarritzko testuak —euskarazkoak— ezar-tzen dituela liburuan eta, horietarik zenbaitzuk, ineditoak⁹ direla. Atsotitz asko ematen ditu euskaraz itzulpenarekin ere, ezker eta eskuin bildu dituen kantuen testuak. Indar bera egiten du hiru idazle («Bernard D’echepare», «Arnauld Oihe-nart», «Pierre d’Axular») klasikoen idazlanak aztertzen dituelarik, olerki eta prosen zati luze batzuk ezarriz. Euskarazko testuarekin batean, frantses itzulpena ematen du. Pastoralentzat ere, euskarazko zatiak artekatu daude egiten dituen laburpe-netan.

Hizkuntzari buruzko oharrak ere aurki daitezke, adibidez, kantuan erabilia den euskalkia. Bestalde, adierazpen frango ezartzen ditu euskarazko prosodiaz edo me-trikaz eta prosarentzat ere ohar frango egiten ditu. Konparazione, Axularren prosa aipatzen duelarik Sarako idazleak ezagutu zituen oztopoak komentatzen ditu ortogra-fia, hiztegegintza eta joskera sailetan, besteak beste.

Askotan edo ahal duelarik, testuaren autorea zititzen du, hala nola «Chants de Montevideo» sailetik hartutako adibidean: «La seconde pièce qui a pour auteur un certain Martin Eguiateguy...». Francisque Micheli esker dira lehen aldirako izen deitura batzuk agertzen: «Les vers qui suivent sont d’un jeune prêtre de Ciboure nommé Camoussary». Bainan, askotan, kantuak argitaratzen ditu egilearen izenik gabe. Ezinbestekoa baldin bada eresi zaharren kasuan (*Urrutiko anderea*), doi bat harrigarria da Etxahun-Barkoxeren bertsoak erabiltzen dituelarik: “Oficio cerbaiten critica” (Subertorra - Oi, laborari gachoa...), “Arçañe negligentiac” (Belhaudico bor-tian) edo “Eihartxe ta Miñau”,¹⁰ izenbururik gabe emaiten duena. Francisque Michel

⁷ “Euskal Pestak”, Antoine d’Abbadiek antolatuak.

⁸ J. M. Hiribarren, *Montebideoco berriak*, 1853.

⁹ Ad. Jean-Baptiste Camoussarry, «Ene gogue-tac».

¹⁰ Ikus, *L’Oeuvre poétique de Pierre Topet-Etxahun*, J. Haritschelhar, Euskaltzaindia, 1970.

berak dio Archuren bildumatik hartu dituela kantu horiek eta harritzekoa da biltzai-leak ez diola koblakariaren izenik eman. Gainera, “Bibliographie” deitzen den azken kapituluan, «Pierre Topet dit Etchaoun» bi aldiz aipatzen du inprimategi batean argitaratu dituen bertso-paper batzuentzat. Bainan, badirudi ez zuela loturarik egiteko molderik izan bildu zituen informazioen artean.

Gisa berean, biltzailearen izena edo haren aurkitzeko ukan duen bitartekaria eta iturria, tokiko jendea izaki (Chaho, Duvoisin, etab.) zehazki ematen ditu. Gauza bera, kanpotik heldu diren bidaiari eta jakintsunen (Bladé, Boucher de Perthes, etab.) idazlanak erabiltzen dituenean. Sorpresarik gabe, garai hartako euskaltzale eta ikertzaile ezagunen deiturak agertzen zaizkigu: Archu, Antoine d’Abbadie, Belzunce, Chaho, Darrigol, Duvoisin, Harriet, Inchauspe, etab. Bainan beste zenbait badira ezezagun egiten zaizkigunak: Bordachar, Mauleko apez bat eta Laphitzondo, Donazarharreko gizon gazte bat, Bordeleko lizeoan ari zena. Bere aldetik, 1994an liburua berrargitaratu zuenean, P. Lafittek bi izen azpimarratzen ditu laguntzaile hurbilen artean: Duvoisin eta Etcheverry, Heletako errieta.

Adibide baten emateko, aipa dezagun *Marie de Navarre* pastoralaren kasua. Egi-learen izenik ez da, bainan aipatzailearena ematen du baita harengandik antzerkiaren edukiaz bildu dituen xehetasunak ere. J. P. Duvoisinek argitaratu zuen artikulu bat izan du iturri eta datu zehatzak ematen ditu, nota batean: «Album pyrénéen, mars 1841, pp. 90-102». Artetik errateko, erran dezagun garai hartako euskal argitalpen-tan ez zela horrelakorik maiz ikusten. Agusti Chahoren liburuetan adibidez, idazleak ez ditu bere iturriak aipatzen.

Erreferentzien sail honekin bukatzeko, erran dezagun aurkezten dituen dokumen-tuen azterketa sakona egiten duela ere, haien sailkatzeko indar handi bat eginez. Har dezagun berriz pastoralei buruz proposatzen duen sailkapena. Bildu dituen hogeita lau antzerki-lanak horrela banatu ditu: gai biblikoak (*Moïse, Abraham*, etab.); gai mitologikoak (*Bacchus, Alexandre*, etab.); gai historikoak (zaharrak: *Clovis, Charle-magne*, etab.; modernoak: *Napoléon*, etab.).

Antzerki bakoitza aipatzen duelarik, orduko kritika literarioak lantzen zituen kriterioak erabiltzen ditu maisuki. Saio horren adibide gisa aipa dezagun generoen erabilera: idatziaren eremua bereizten du ahozko tradizioetik eta, idatziaren baitan, olerkaritza prosatik. Bestalde, aurkezten dituen obren azterketa lantzen du tradizio li-terarioaren arabera, kriterio garbi eta ezagunak baliatuz, adibidetzat eman dezakegu-larik pastoralentzat ikertzen dituen puntuak: gaia, egitura dramatikoak, pertsonaien bilakaera, etab. Alde horretarik, ikusi behar da Francisque Michel lehena izan dela horrelako hedapen handiko xedea erakutsi duena euskal literaturaren ikerketa mai-lan.

Azterketaz gain, konparaketak erabiltzen ditu erreferentzia gisa. Adibide ugari bada eta horretan ez luzatzeko, nabarienak baizik ez ditugu emanen. Antzerkien-tzat, Bretañan, Artois eta Roussillon eskualdetan, baita Alemaniako eta Austriako parte batzuetan ere egiten diren antzerki popularrak —pastoralak edo asto lasterrak bezalakoak— aipatzen ditu. Pastoralentzat, Erdi Aroko «Misterioek» eta “La Bi-bliothèque bleue” bildumak hedatu gaiek ukan zuten eragina zituzten du, besteak beste.

Kantuentzat, Grezia zaharrek Homerorekin hasten da eta latindarren (Birgilio, Horazio, etab.) poesiekin segitzen du. Erdi Arotik iraganez geroz, XVIII. eta XIX. men-

deetako kantu bilketeraino joaten da, Ossian-en¹¹ kantuak, Bretainako,¹² Bohemiako edo Greziako¹³ kantuak erakartzen ditu konparagai bezala. Bere garaiko biltzaile famatuenen izen-deiturak atxematen ditugu *Le Pays Basque* liburuan: C. Fauriel, J. Grimm, G. de Nerval, etab.

Idazlan argitaratuentzat, jakitate ber bera aurkitzen dugu bai idazleen aldetik (Marie de France, Pétrarque, Marot, Cervantes, Shakespeare, François de Sales, Bossuet, etab.) baita argitaratzaileen aldetik (euskal testuen argitaratzaileen erreferentziak¹⁴ xeheki emanak dira: urtea, edizioa, hiria, etab.) ere.

Erran gabe doa, lehen aldia zela horrelako lan dokumentatua agertzen zela euskal literaturari buruzko ikerketa batean. Oihenarten mailako zehaztasuna aurkitzen dugu orrialde horietan eta garbi dago ofizioko biltzaile baten egiteko moldea erakusten duela sail horretan Francisque Michelek.

5. Euskal literaturaren aurkezpenari buruzko zenbait ohar

Plangintza orokorra ikusi eta, erraten ahal dugu autorea ez dela gure ikuspegi modernotik —literaturaren soziologiatik— oso urrun. Begien bistakoa da sorkuntza literarioa ez duela bere ingurumenetik bereizi nahi. Doi bat ahantzia baldin badugu ere, oroitu behar da XIX. mendeko literaturaren historialariek gizarte konkretu bartzuei lotu nahi izan zutela sorkuntza literarioa: *De la littérature* (1800), G. de Staël, *Histoire littéraire de l'Italie* (1811), P. Ginguené, etab.

Francisque Michel gizarte-gaien bitartez sartzen da euskal antzerkien tradizioan edo kantuenan, eta, kapitulu batean baino gehiagotan, XX. mendeko bigarren partean deitu izan den “historia kultural”-aren eremuan ari da.

Francisque Michel (1809-1887), Claude Fauriel (1772-1844) frantses filologo eta konparatistaren ikaslea izan zen J. J. Ampère (1800-1864) eta F. Ozanam (1813-1853) bezalako konparatistekin batean. Beraz, XIX. mendeko frantses eskola konparatistaren garrantzi handiko partaidea zen. Euskal Herria ez da izan autoren horren ikerketa eremu bakarra. Anitz erresumatan (Algerian, Ezkozia, Italian, etab.) ibili zen dokumentu biltzen eta ikerketa egiten. 1838an, Bordeleko Unibertsitatean izendatua izan zen Kanpoko literaturei buruzko klase baten emateko. Bordelen egon zen denboran, ikerketa sakonak argitaratu zituen landu zituen sail guzietan¹⁵ eta, liburu hori argitaratu baino lehen, bi lan garrantzitsu egin zituen Euskal Herriari buruz, lehena 1847an Oihenarti buruz¹⁶ eta bigarrena agoten gaiaz.¹⁷ Bi idazlan horientzat egin zituen ikerketak erabili ditu *Le Pays Basque* horren ondoko hiru partetan: «Proverbes basques», «Les Bohémiens du Pays Basque», «Arnauld Oihenart».

¹¹ James Macpherson, *Fragments of Ancien Poetry collection in the Highlands of Scotland and translated from the Gaelic or Erse language*, 1760.

¹² Hersart de la Villemarqué, *Barzaz-Breiz*, Paris, 1839.

¹³ Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris, 1824.

¹⁴ Ikus «Bibliographie» kapitulua.

¹⁵ Ikus, P. Lafitte, «Préface», in *Le Pays Basque*, Francisque Michel, Elkar, 1994.

¹⁶ Oihenart (Arnauld), *Proverbes basques suivis de poésies basques du même auteur*, 1657. Francisque Michelen berrargitalpena, 1847.

¹⁷ Francisque Michel, *Histoire des races maudites de France et d'Espagne*, 1847.

Beraz, ez da harritzeko *Le Pays Basque* liburua guziz landua agertzen baldin bada erreferentzien aldetik baita metodologia zientifikoari begira ere. Francisque Michelek garbiki bereizten ditu bi sorkuntza eta adierazpen mota: oralitatearena eta idatziarena. Denbora berean, euskal kultura, bi parte ezberdinetan banatzen du: herrikoia / jantzia.

Bi bereizketa horiek garai hartakoak ziren, dudarik gabe, baina berehala gehitu behar da Ginguéné edo Fauriel bezalako adituek ez zutela herriarena bestearen peko uzten. Haientzat, kultura bakoitzak bazituen bere ezaugarri historikoak, soziologikoak eta estetikoak eta, oro har, herriarena bestearen parean, hura bezain gora, ezartzen zuten, Staël anderearen ildotik uste baitzuten Europako kulturaren erreberitzeko molde bat bazela sorkuntza hezigabe horren bitartez. Honekin bukatzeko, erran daiteke garaiko kriterio kritikoak erabili zituela Francisque Michelek, toki nasaia ematen ziolarik sorkuntza herrikoari. Beraz, ez da dudarik bere tokia bazuela *Le Pays Basque* liburuak garaiko argitalpen nagusien artean.